

JELLEM ÉS TÁRSADALOM

Erich Fromm

Könyvünkben¹ részletesen foglalkoztunk a társadalmi-gazdasági, lélektani és ideológiai tényezők viszonyával és kölcsönhatásaival, egyes történelmi korszakok, például, a reformáció kora és a mi korunk elemzése alapján. Ebben a kiegészítő részben megkísérlem, azoknak az olvasóknak a kedvéért, akiket az efféle elemzés elméleti problémái érdekelnek, röviden felvázolni azt az általános elméleti alapot, amelyből ez a konkrét elemzés kiindul.

Amikor egy társadalmi csoport lélektani reakcióit tanulmányozzuk, e csoport tagjainak, azaz egyedeinek jellemalkatával foglalkozunk; eközben nem érdekelnek bennünket azok a sajátosságok, amelyek ezeket az egyedeket egymástól megkülönböztetik, hanem jellemalkatuknak az a része, amely e csoport tagjainak többségét közösen jellemzi. Az ilyen közös jellemvonások összességét nevezhetjük *társadalmi karakternek*. A társadalmi karakter szükségképpen kevésbé sajátos a személyi karakternél. Amikor ez utóbbival foglalkozunk, figyelembe vesszük mindazokat a tulajdonságokat, amelyek sajátos konfigurációjukkal egy-egy ember egyéniségének struktúráját alkotják. A társadalmi karakter viszont csak bizonyos válogatott tulajdonságokat tartalmaz, *egy csoport tagjai közös jellemalkatának lényeges magvát, amely a csoport közös tapasztalatai és közös életformája alapján szűrődött le*. Bár mindig lesznek „kivételek”, akik egészen eltérő jellemalkattal rendelkeznek, az illető csoport tagjai többségének jellemalkata csupán e közös mag variációjának tekinthető, a születés és az egyénenként különböző élettapasztalatok véletlen tényezői folytán. Ha valakit egyéniségében teljesen meg akarunk érteni, azok az elemek, amelyek őt másoktól megkülönböztetik, a legnagyobb fontosságot kapják. Ha azonban azt akarjuk megérteni, hogy az emberi energia hogyan kana-

¹ Erich Fromm: *Eskape from Freedom*, (Menekülés a szabadságtól) New York, 1942.

lizálódik és hogyan hat mint termelőerő egy adott társadalmi rendszerben, akkor a társadalmi karakter kerül érdeklődésünk központjába.

A társadalmi karakter fogalma a társadalmi folyamat megértésének kulcsa. A karakter vagy jellem az analitikus lélektan dinamikus értelmezésében az a sajátos forma, amelyben az emberi energia, az emberi szükségleteknek egy adott társadalom sajátos létezési formájához való dinamikus alkalmazkodása útján megnyilatkozik. A jellem meghatározza az egyén gondolkodásmódját, érzelmeit és viselkedését. A gondolkodást illetően ezt nem is olyan könnyű belátni, mert mindannyian hajlamosak vagyunk annak a konvencionális hiedelemnek az elfogadására, hogy a gondolkodás kizárólag intellektuális tett, s független az egyéniség lelkialkatától. Ez azonban nincsen így, mégpedig annál kevésbé, minél inkább etikai, filozófiai, politikai, lélektani vagy társadalmi problémák felé irányítjuk figyelmünket, és nem elégszünk meg konkrét tárgyakkal való empirikus manipulációkkal. A gondolkodás tettében foglalt tisztán logikai elemek kivételével a gondolatok igenis függnek az illető egyén jellemalkatától. Ez egyaránt vonatkozik egész doktrínákra vagy elméleti rendszerekre s egyetlenegy fogalomra — amilyen például a szerelem, igazság, egyenlőség, áldozat stb. Minden egyes ilyen fogalom és minden tan voltaképpen egy emocionális tokba tartozik, ez pedig mélyen be van ágyazva az egyén jellemalkatába.

Az eddigiekben több példa segítségével igyekeztünk kimutatni például a korai protestantizmus és a modern autoritarizmus emocionális gyökereit. Az egyes fogalmakkal kapcsolatban kimutattuk például, hogy a szado-mazochista karakternek a szerelem szimbiotikus függőséget jelent, nem pedig kölcsönös igazolást és egységet az egyenlőség alapján; számára az áldozat nem más, mint valamely egyéni én végsőig menő alávetése valami magasabbnak, nem pedig a mentális és morális én önigazolása; a különbség a hatalom különböző fokozatait jelöli, nem pedig az egyéniség megnyilvánulását az egyenlőség alapján; az igazság nála azt jelenti, hogy mindenkinek meg kell kapnia azt, amit érdemel, nem pedig azt, hogy az egyén minden feltétel nélkül követelheti lényeges és elidegeníthetetlen jogainak valóra váltását; a bátorság voltaképpen engedelmesség és tűrés, nem pedig az egyéniség végső igazolása a hatalommal szemben. Két különböző ember használhatja ugyanazokat a szavakat, például beszélhet a szerelemről, e szavak jelentése, jellemalkatuktól függően, merőben más lehet. Voltaképpen e fogalmak jelentésének módszeres lélektani elemzése nagy mértékben hozzájárulna az intellektuális zűrzavar elkerüléséhez, mert minden tisztán logikai osztályozás szükségképpen kudacccal járna.

Az a tény, hogy az eszméknek emocionális tokjuk van, igen fontos azért is, mert ez egy-egy kultúra szelleme megértésének kulcsa. Különböző társadalmak vagy különböző osztályok egy-egy társadalomban saját társadalmi karakterrel rendelkeznek, és annak alapján egészen eltérő eszméket fejlesztenek ki. Így például a munka és a siker, mint az élet legfőbb célja, vonzó lehet a magányosságtól és kétségektől gyötört modern ember számára; ám a folytonos fáradozás és si-

kerre való törekvés eszméjének propagandája teljesen célját téveszténé, ha mondjuk a pueblo indiánokhoz vagy a mexikói parasztokhoz szólna. Ezek az egészen más jellemalkatú emberek aligha értenék meg, mit akar tőlük az, aki ilyen célokat fejt ki, még ha tökéletesen értenék is a nyelvét. Ugyanigy, Hitler és a német lakosságnak vele azonos karakterstruktúrájú része őszintén úgy gondolja, hogy tökkelütött boldog vagy közönséges hazudozó az, aki szerint háború nélkül is meg lehetnénk. Az ő társadalmi karakterük számára a szenvedés és nélkülözések nélküli élet éppoly kevésbé érthető, mint a szabadság és az egyenlőség.

Bizonyos csoportok gyakran tudatosan magukévá tesznek olyan eszméket, amelyek más jellemalkatuk miatt ténylegesen nem lehetnek rájuk hatással; az ilyen eszmék a tudatos meggyőződés tartalékának számíthatnak, de az emberek a válságos pillanatokban nem képesek hozzájuk igazodni. Példaként szolgálhat erre a német munkásmozgalmom a nácizmus győzelme idején. Hitler uralomra kerülése előtt a német munkások óriási többsége a szocialista vagy a kommunista pártra szavazott, és hitt ezeknek a pártoknak az eszméiben; azaz ezeknek az eszméknek az *elterjedése* igen nagy volt, *súlyuk* azonban nem volt arányban elterjedettségükkel. A náci támadás nem talált olyan politikai ellenfélre, amely kész lett volna tömegesen harcolni eszméiért. A baloldali pártok sok híve, noha elfogadta pártja programját, amíg az tekintélynek örvendett, a válság pillanatában kész volt a visszavonulásra. A német munkások jellemalkatának figyelmes elemzése felderíti e jelenség egyik okát — bizonyára nem az egyetlen. E munkások nagy részének jellem típusában megtalálhatók az úgynevezett autoritárius karakter vonásai, többek között a mélységesen beléjük vésődött tekintélytisztület. Az egyéni függetlenség hangoztatása a tekintéllyel szemben, a szolidaritás hangsúlyozása az egyéni kiválással szemben nem felelt meg sok munkás tényleges akarátának, illetve egyénisége alkatának. A radikális vezetők egyik hibája az volt, hogy pártjaik erejét kizárólag a mennyiségi tényezők alapján ítélték meg, nem pedig tényleges súlyuk alapján.

Ezzel szemben a protestáns és kálvinista tanokról adott elemzésünk kimutatta, hogy ezek az eszmék nagy mozgatóerőt jelentettek az új vallás híveiben, mert megfeleleltek az adott jellemalkat szükségleteinek és aggályainak. Más szóval, az eszmék nagy erőt jelenthetnek, de csak abban a mértékben, amennyire képesek kielégíteni az adott társadalmi karakterben jelenlevő sajátos emberi szükségleteket.

Az ember jellemalkata nemcsak gondolkodását és érzelmeit, hanem viselkedését is meghatározza. E fölfedezés érdeme Freudé, noha rendszerének elméleti alapja helytelen. A neurotikus személyek esetében nyilvánvaló, hogy az illető jellemalkatában jelenlevő alaptörekvések határozzák meg egész tevékenységét. Könnyen megérthető, hogy pl. az ablakok vagy az utcakövek számolása olyan tevékenység, amelynek bizonyos kényszerű, ösztönös jellegben kell okát keresni. Úgy látszik ezzel szemben, hogy a normális személyek eljárásait kizárólag racionális megfontolás és a tényleges szükséglet diktálja. Igen ám, de a pszichoanalízis nyújtotta új megfigyelési módok segítségével kimutathatjuk, hogy az ún. racionális viselkedés is nagymértékben függ a

jellemalkattól. Fejtegetéseinkben már példaként felhoztuk, milyen jelentőségű a modern ember számára a munka. Láttuk, hogy a szüntelen tevékenység iránti vágy voltaképpen a magányosságból és nyugtalanságból ered. Ez a munkára kényszerítő ösztön egészen különbözik a munka iránti magatartástól más kultúrákban, ahol az emberek annyit dolgoztak, amennyi éppen szükséges volt, s nem üzték őket munkára a saját jellemalkatukban rejlő erők is. Mivel ma minden normális személynél a munkára való serkentés hatása szinte egyenlő és mivel az intenzív munka egyenesen szükségszerű, ha egyáltalán meg akarnak élni, így könnyen megfelelkezünk e tulajdonság irracionális összetevőjéről.

Most feltehetjük a kérdést, mi a jellem funkciója az egyén és a társadalom életében. Ami az egyént illeti, a válasz nem nehéz. Ha az egyén jelleme többé-kevésbé szorosan egybevág a társadalmi karakterrel, egyéniségének fő mozgatói arra készítetik, hogy azt tegye, ami kultúrájának meghatározott társadalmi adottságaiban szükséges és kívánatos. Így például, ha szenvedélyes vágyat érez a takarékosagra és ösztönösen irtózik mindenfajta pazarlástól és fényűzéstől, ez az ösztöne igen jó szolgálatot tesz neki, ha mondjuk történetesen kiskereskedő, akinek takarékoskodnia, sőt fukarkodnia kell, ha fenn akar maradni. E gazdasági funkció mellett a jellemvonások egy tisztán lélektani funkciót is betöltenek, amely nem kevésbé fontos. Az a személy, akinél a takarékosság vágya egyénisége mélyéből fakad, mélységes lelki megelégedést is érez, ha sikerül vágyának megfelelően eljárnia. Vagyis, amikor takarékoskodik, nemcsak gyakorlati hasznot teremt magának, hanem lelki kielégülést is érez. Könnyen meggyőződhetünk erről, ha például megfigyeljük, hogy amikor egy alacsonyabb középosztálybeli nő a piacon megspórol két centet, ez olyan boldogságot jelent neki, amilyent egy más jellemalkatú embernek csak valami érzéki élvezet nyújthatna. Ez a lelki kielégülés nemcsak akkor jelentkezik, ha valakinek sikerül a jellemalkatából fakadó követelményeknek eleget tennie, hanem akkor is, ha olyan eszmékről hall vagy olvas, amelyek ugyanilyen okokból vonzzák. Az autoritárius jellem számára például igen vonzó az olyan ideológia, amely a természetet valami fölöttünk álló erőnek tünteti fel, amelynek alá kell vetnünk magunkat, vagy az olyan beszéd hallgatása, amely szadista módon írja le a politikai történéseket. Ilyenkor az olvasás vagy hallgatás lelki kielégülést is jelent. Összegezzük: a jellemalkat szubjektív funkciója normális személynél abban áll, hogy az illetőt *olyan eljárások végzésére készíti, amelyek gyakorlati szempontból számára szükségszerűek és lehetővé teszi, hogy ez a tevékenység lelkileg is kielégítse.*

Ha a társadalmi karaktert a társadalmi folyamatban játszott funkciója szempontjából vizsgáljuk, abból kell kiindulnunk, amit az egyén életében betöltött funkciójáról mondtunk: az ember azért, hogy hozzáidomul a társadalmi adottságokhoz, olyan tulajdonságokat fejleszt ki magában, amelyek arra készítetik, hogy úgy *kivájon* cselekedni, ahogyan cselekednie *kell*. Ha az adott társadalomban az emberek többségének jelleme — azaz a társadalmi karakter — így alkalmazkodik azokhoz az objektív feladatokhoz, amelyeket ebben a társadalomban az egyénnek végeznie kell, az emberi erők megnyilatkozásának

módja termelőerőkké, az illető társadalom működésének nélkülözhetetlen tényezőivé változtatja őket. Vegyük elő még egyszer a munka példáját. A mai korszerű ipari rendszer megköveteli, hogy energiánk legnagyobb részét munkára fordítsuk. Ha az emberek csak külső szükségletből dolgoznának, számos összeütközésre kerülne sor aközött, amit tenniük kell, és amit tenni kívánnak, s ezek az összeütközések csökkentenék hatékonyságukat. Azáltal azonban, hogy a jellemalkat dinamikusan alkalmazkodik a társadalmi követelményekhez, az emberi erő, ahelyett, hogy összeütközést idézne elő, olyan formákat nyer, amelyek serkentik a meghatározott gazdasági szükségletek kielégítésére. Ahelyett, hogy a modern embert kívülről kényszerítenék arra a nagyfokú munkára, amelyet ma végez, a munkára belső kényszer hajtja, amelynek lélektani jelentőségét igyekeztünk megvizsgálni. Vagy, ahelyett, hogy nyilvános tekintélyekre hallgatna, kiépítette a maga belső tekintélyét — a lelkiismeretet és kötelességérzetet —, amely sokkal sikeresebben ellenőrzi bármilyen külső tekintéllyénél. Más szóval, *a társadalmi karakter internalizálja a külső szükségleteket, s így az emberi erőt az adott gazdasági és társadalmi rendszer feladatainak végzésébe fogja be.*

Amint láttuk, mihielyt a jellemalkatban kifejlődnek bizonyos szükségletek, minden olyan viselkedés, amely ezekkel a szükségletekkel összhangban áll, ugyanakkor lelki kielégülést is jelent, és az anyagi siker szempontjából gyakorlati haszonnal jár. Mindaddig, amíg egy társadalom egyidejűleg biztosíthatja az egyénnek e két kielégülést, a pszichológiai erők szilárdítják a társadalmi struktúrát. Előbb-utóbb azonban törésre kerül sor. A hagyományos jellemalkat még megvan, noha új gazdasági körülmények alakultak ki, amelyeknek a hagyományos jellemvonások többé nem használnak. Az emberek igyekeznek jellemalkatuknak megfelelően viselkedni, eljárásaik azonban akadályozzák gazdasági tevékenységüket, vagy nem nyílik elég alkalmuk olyan helyzetek megelégsére, amelyek lehetővé tennék, hogy „természetüknek” megfelelően cselekedhessenek. Példa erre a régi középosztályok jellemalkata, különösen az olyan szigorú osztálytagozódású országokban, mint Németország. A régi középosztály erényei — a gondosság, takarékoság, óvatosság, gyanakvás — veszítettek értékükből a korszerű életben, az olyan új erényekkel szemben, mint amilyen például a kezdeményezés, a kockázat vállalása, az agresszív szellem stb. Még ott is, ahol ezek a régi erények előnyt jelentettek — például a kiskereskedőknél —, az ilyen erények gyakorlásának hatóterülete olyannyira összehusorodott, hogy a régi középosztály fiainak csak csekély száma „használhatta” gazdasági tevékenységében sikeresen ezeket a szerzett jellemtulajdonságokat. Nevelésük által olyan jellemvonásokat fejlesztettek ki, amelyek egykor megfeleltek osztályuk társadalmi helyzetének, de a gazdasági fejlődés gyorsabb volt a karakter fejlődésénél. Ez az eltérés a gazdasági és a lélektani fejlődés között olyan helyzetet teremtett, amelyben a lelki szükségleteket többé nem lehetett kielégíteni a megszokott gazdasági tevékenységekkel. Ezek a szükségletek azonban mégis fennálltak, s más módon kellett őket kielégíteni. A szűkkeblűen egoista haszonelv, amely az alacsonyabb középosztályt jellemezte, most egyedi fokról nemzeti fokra emelkedett. A magánversengésben felhasznált szadista hajlamok részint tár-

sadalmi és politikai területre tolódtak át, részint pedig még fokozódtak is a visszafojtás által. Ezek a hajlamok végül is, megszabadulva a fékező tényezőktől, a politikai üldözésekben és a háborúban kerestek kielégülést. A pszichológiai erők, ahelyett, hogy szilárdítanák a meglévő társadalmi rendszert, az egész helyzet ellenhatásától előidézett dühvel párosodva olyan dinamittá váltak, amely önként adódott a demokratikus társadalom hagyományos politikai és gazdasági struktúrájának megsemmisítésére törő csoportnak.

Még nem beszéltünk arról a szerepről, amelyet a nevelés játszik a társadalmi karakter formálásában; ám, tekintettel arra a tényre, hogy több pszichológus szerint a jellemejlődés oka a gyermeknevelés módszereiben és a fejlődő gyermeknél alkalmazott nevelési technikában keresendő — egyes észrevételek ebben a tekintetben indokoltaknak látszanak. Először is fel kell tennünk a kérdést, mit értünk nevelésen. Noha a nevelés fogalmát többféleképpen lehet definiálni, a társadalmi folyamat szemszögéből a helyes definíció körülbelül ez volna: a nevelés társadalmi funkciója az, hogy képesítse az egyént arra a szerepre, amelyet később az életben játszania kell; azaz úgy formálja jellemét, hogy az megközelítse a társadalmi karaktert, hogy az egyén kívánságai egybeessenek társadalmi szerepének szükségleteivel. Minden társadalom nevelési rendszere ezt a funkciót domborítja ki. Eszerint tehát a nevelési folyamattal nem *magyarázhatjuk meg* a társadalom struktúráját, sem tagjainak egyéniségét, ellenkezőleg: a nevelési rendszert kell az adott társadalom társadalmi és gazdasági struktúrájából eredő szükségletekkel magyaráznunk. A nevelési módszerek azonban rendkívül fontosak, amennyiben azt a mechanizmust látjuk bennük, amelynek segítségével az egyént a szükségletnek megfelelően formálhatjuk. Ennek az eszköznek a segítségével a társadalmi követelmények egyéni tulajdonságokká alakulnak át. Noha a nevelési technika nem lehet okozója a társadalmi karakter sajátos formájának, de mindenesetre egyike azoknak a mechanizmusoknak, amelyek a jellemet alakítják. A nevelési módszerek ismerete és megértése ebben az értelemben igen fontos az adott társadalom egészének elemzése szempontjából. Az, amit az imént mondtunk, érvényes az egész nevelési folyamat egy sajátos részére: *a családra*. Freud kimutatta, hogy a gyermek korai tapasztalatai döntő módon befolyásolják jellemstruktúrájának kialakulását. Ha ez így van, hogyan értsük akkor azt a tényt, hogy a gyermeket a társadalmi élet alakítja, bár, legalábbis a mi kultúránkban, igen kevésbé áll összekötetésben vele? A válasz nemcsak abban rejlik, hogy a szülők — kivéve az egyéni variációkat — voltaképpen az adott társadalom nevelési mintáit alkalmazzák, hanem abban is, hogy egész egyéniségükkel tulajdonképpen társadalmuk vagy osztályuk társadalmi karakterét képviselik. Azt viszik át a gyermekekre, amit egy társadalom pszichológiai atmoszférájának vagy szellemének nevezhetünk, mégpedig éppen azért, mert ezt a szellemet képviselik. *A család tehát a társadalom pszichológiai közvetítője.*

Miután megállapítottam, hogy a társadalmi karaktert az adott társadalom létezési formája határozza meg, emlékeztetni szeretném az olvasót arra, amit a dinamikus alkalmazkodásról mondtunk. Habár igaz az, hogy az embert a társadalom gazdasági és társadalmi struk-

túrájának szükségletei alakítják, idomulása mégsem lehet teljes és határtalan. Nemcsak hogy egyes fiziológiai szükségletek kényszerítően megkövetelik, hogy kielégítsük őket, hanem ugyanezt követelik bizonyos, az embertől elválaszthatatlan lelki tulajdonságok is, amelyeknek elfojtása meghatározott ellenhatásokat vált ki. Melyek ezek a tulajdonságok? A legfontosabb közülük a növekedés, a fejlődés a történelem során kialakult lehetőségek megvalósításának vágya — például az alkotó és bíráló gondolkodás képessége és az emocionális és érzéki tények egyéni átélésének képessége. Mindezek a lehetőségek saját dinamizmussal rendelkeznek. Amint egy-egy ilyen lehetőség a fejlődés során kialakul, ellenállhatatlanul törekszik az önkifejezésre. Ezt a törekvést vissza lehet fojtani és meg lehet hiúsítani, de az ilyen visszafojtás újabb reakciókat vált ki, esetleg romboló és szimbiotikus ösztönöket ébreszt. Úgy látszik továbbá, hogy a növekedésnek ez az általános vágya — amely az azonos biológiai törekvés lelki megfelelője — szüli az afféle sajátos törekvéseket is, mint amilyen a szabadságvágy és az elnyomás gyűlölete, hiszen a szabadság minden növekedés lényeges előfeltétele. A szabadságvágyat is vissza lehet szorítani, ki lehet ölni az egyén tudatából, de még akkor is fennáll mint lehetőség, és az ilyen visszafojtást szükségképpen kísérő tudatos vagy öntudatlan gyűlöletben figyelmeztet létezésére.

Okunk van továbbá azt is feltételezni, hogy, mint korábban mondtuk, az igazságra és jogra való törekvés az emberi természet vele született sajátsága, bár éppúgy vissza lehet fojtani és el lehet korcsosítani, mint a szabadságvágyat. Ez a feltevés elméletileg veszélyes talajra csal bennünket. Könnyű volna a dolgunk, ha visszatérhetnénk a vallási és filozófiai feltevésekhez, amelyek az ilyen törekvéseket azzal a hittel magyarázzák, hogy az embert isten képére illetve valamilyen természeti törvények szerint teremtették. Mi azonban érveinket nem támaszthatjuk alá ilyen magyarázatokkal. Az igazságra és jogra való törekvés megmagyarázásának egyedüli módja véleményünk szerint az egész emberi történelem társadalmi és egyedi elemzése. Ha ezt tesszük, felfedezhetjük, hogy a jog és az igazság a legfontosabb fegyver a gyengék és tehetetlenek kezében a szabadságért és fejlődésért folytatott küzdelmükben. Azonkívül, hogy az emberiség nagyobb részének egész történelmében védekeznie kellett az elnyomó és kizsákmányoló csoportok ellen, minden egyes ember is gyermekkorában átmege a tehetetlenségnek ezen a korszakán. Azt mondhatnánk, hogy éppen ebben a tehetetlen állapotban fejlődnek ki és válnak minden ember számára közös lehetőséggé az olyan tulajdonságok, mint a jog és az igazság vágya. Innen egyenes út vezet ahhoz a tényhez, hogy *az emberi természetnek, bár a jellem fejlődését az alapvető életkörülmények formálják, és bár nincs biológiailag kimutatható emberi természet, megvan a maga dinamizmusa, amely tevékeny tényező a társadalmi folyamat fejlődésében.* Még ha nincs is módunkban lélektani terminusokkal világosan kifejtünk ennek az emberi dinamizmusnak igazi természetét, létezését el kell ismernünk. Amikor igyekszünk elkerülni a biológiai és metafizikai fogalmak buktatóit, nem szabad beleesnünk a szociológiai relativizmusnak abba az éppoly súlyos tévedésébe, hogy az ember nem más, mint a társadalmi adottságok zsinórján rángatott

báb. Az ember elidegeníthetetlen joga a szabadságra és a boldogságra lényegbevágóan emberi sajátságokon alapul: az életre, a terjeszkedésre és a történelmi fejlődés során kialakult lehetőségek kiélésére irányuló törekvésen.

Most pedig megvonhatjuk a határvonalat a freudi és az általunk követett pszichológiai eljárás között. Az első különbséggel már részletesebben foglalkoztunk, úgyhogy itt csak röviden említjük: véleményünk szerint az emberi természet lényegében történelmileg feltételezett, noha nem becsüljük le a biológiai tényezők jelentőségét sem, és nem hisszük, hogy ezt a kérdést helyesen kifejezhetjük a kulturális és a biológiai tényezők *szembehelyezésével*. Másodsor, Freud alapelve az, hogy az embert entitásnak, zárt rendszernek tekinti, amelyet a természet bizonyos fiziológiailag feltételezett ösztönökkel ruházott fel, s jellemének fejlődését úgy magyarázza, mint reakciót ezeknek az ösztönöknek kielégítésére vagy elfojtására; míg a mi véleményünk szerint az ember egyéniségének alapvető megközelítése csak az embernek a világ iránt, mások iránt, a természet iránt és önmaga iránt elfoglalt viszonya szempontjából lehetséges. Mi azt valljuk, hogy az ember *elsősorban* társadalmi lény, nem pedig ahogy Freud feltételezi, hogy az ember elsősorban önmagában él és hogy más emberekre csak mellesleg, ösztönös szükségleteinek kielégítéséhez van szüksége. Úgy hisszük, hogy ebben az értelemben az egyéni pszichológia alapjában véve *szociális pszichológia*, a személyek közti viszony pszichológiája s a lélektan legfőbb problémája az egyén sajátos kapcsolata a világgal, nem pedig az egyes ösztönös vágyak kielégítése vagy megghiúsítása. Az ösztönök problémáját csak az ember és a világ viszonya részének kell tekinteni, nem pedig az emberi egyéniség *egyetlen* problémájának. Ezért az ember mások iránti viszonya köré csoportosuló szükségletek és kívánságok — mint amilyen például a szerelem, gyűlölet, gyöngédség, szimbíózis — alapvető lélektani jelenségek, míg Freudnál csak az ösztönös szükségletek elfojtásának vagy kielégítésének másodrendű következményei.

A freudi biológiai elv és az általunk követett társadalmi megközelítés különbsége különleges fontosságú a karakterológia szempontjából. Freud és az ő eredményei alapján Abraham, Jones és mások feltételezték, hogy a gyermek érzéki élvezetet él át az úgynevezett erogén övezetekben (száj és végbél), miközben táplálékot vesz be, vagy székletét végzi, s hogy ezek az erogén övezetek, akár izgatás, akár visszafojtás vagy konstitucionálisan megnövekedett érzékenység folytán, megőrzik libid természetüket a későbbi években is, amikor a normális fejlődés során a genitális övezet elsőrendű fontosságot kap. Feltételezik, hogy ez a pregenitális fixáció olyan leszűrődéseket és reakciókat eredményez, amelyek a jellemalkat részévé válnak. Így pl. valakinéi azért jelentkezik a takarékoság ösztöne, hogy ezzel szublimálja a széklet visszatartásának öntudatlan kívánságát. Vagy például valaki mindent másoktól vár, saját erőfeszítése nélkül, csupán azért, mert az az öntudatlan vágy hajtja, hogy táplálják, s ezt a vágyat másoktól jövő segítség, tájékoztatás stb. formájában szublimálja.

Freud észrevételei nagy fontosságúak, de magyarázatai tévesek. Helyesen észlelte az említett „orális” és „anális” jellemvonások szenved-

délyben gyökerező és irracionális természetét. Helyesen látta meg továbbá, hogy ezek a vágyak áthatják az egyéniség minden szféráját, az ember egész szexuális, emocionális és intellektuális életét, és hogy minden tevékenysége ezek hatása alatt áll. De az erogén övezetek és a jellemtulajdonságok okozati összefüggését tévesen pont az ellenkező oldalon kereste. Az ember vágya, hogy passzívan, másoktól kapjon meg mindent, amit kapni akar — szeretetet, védelmet, értesüléseket, anyagi javakat —, olyan forrásból, amely rajta kívül áll, a gyermek jellemében voltaképpen reakció a másokkal szerzett tapasztalatra. Ha e tapasztalatok alapján saját erejének érzete meggyengül, ha kezdeményezése és önbizalma a félelemtől paralizálódik, ha ellenségesség bontakozik ki és fojtódik ei benne, s ha ugyanakkor az apja vagy anyja szeretetet vagy gondoskodást kínál neki a megadás fejében, a körülmények ilyen összejátszása olyan magatartást hoz létre, amelyben az egyén lemond az aktív szerepről, és minden erejét a külső forrás felé fordítja, ahonnan végül is minden kívánságának teljesülését várja. Ez a magatartás csak azért lehet olyan szenvedélyes jellegű, mert ez az egyetlen mód, amellyel az illető megkísérelheti valóráváltani vágyait. Azt, hogy az ilyen személyek gyakran arról álmodnak vagy képzelődnek, hogy etetik, szoptatják stb. őket, annak a ténynek kell tulajdonítani, hogy a száj minden más szervnél jobban megfelel e befogadó magatartás kifejezésére. Ám az orális szenzáció nem oka ennek a magatartásnak, csak a világgal szembeni álláspont kifejezése a test nyelvéen.

Ugyanez érvényes az „anális” egyéniségre is, amely saját tapasztalatai alapján inkább visszahúzódik az emberektől, mint az „orális” típus, amely abban keres biztonságot, hogy önmagát autarchikus, magának elegendő rendszerré változtassa, s a szeretetet vagy az adás minden más gesztusát saját biztonságát fenyegető veszélynek érzi. Igaz, sok esetben ezek a magatartások legelőbb az evéssel vagy a székllettel kapcsolatban jelentkeznek, amelyek a korai gyermekkorban a legfőbb tevékenységek, és ugyanakkor a szülői szeretet vagy elnyomás s a gyermeki kedvesség vagy dac kifejeződésének legfőbb területe. Viszont az erogén övezetek izgatása vagy elfojtása magában véve még nem eredményezheti az ilyen magatartás fixációját a jellemben; noha a gyermek bizonyos kellemes szenzációkat él át az étkezéssel és a székllet végzésével kapcsolatban, ezek az élvezetek mellékesekek a jellem fejlődése szempontjából, hacsak nem gyökereznek — fizikai szinten — az egész jellemalkatban.

Az olyan csecsemő számára, aki végtelenül bízik anyja feltétlen szeretetében, a szoptatás váratlan megszakítása nem jár semmilyen komolyabb karakterológiai következménnyel; az olyan gyermek viszont, amely már tapasztalta, hogy nem lehet bízni az anyai szeretetben, esetleg „orális” tulajdonságokat szerez még akkor is, ha táplálása egyébként különösebb félbeszakítások nélkül folyt. Az „orális” vagy „anális” fantáziák vagy fizikai szenzációk a későbbi években nem a bennük foglalt fizikai élvezet miatt s nem is valamiféle titokzatos szublimációk miatt jelentősek, hanem csak azért, mert sajátásgosan összefüggnek a világgal, amelyen alapszanak, és amelyet kifejeznek.

Freud karakterológiai észleletei csakis ebből a nézőpontból tekintve használhatók a szociál-pszichológiában. Például, amíg azt feltételezzük, hogy bizonyos korai tapasztalatok a székllettel kapcsolatban anális jelleget idéznek elő, s ez jellemző az európai alacsonyabb középosztályra, aligha rendelkezünk adatokkal, amelyek megértetnék, hogyan szerezhet egy egész osztály anális társadalmi karaktert. Ha azonban ezt úgy fogjuk fel, mint a másokkal való kapcsolat egy formáját, amely mélyen a jellemalkatban gyökerezik és a külvilággal való érintkezés tapasztalataiból ered, nyomban megérthetjük, hogyan járulhatott hozzá az alacsonyabb középosztály egész életformája, szűkkeblősége, különválása, ellenségessége egy ilyen jellemalkat kialakulásához.² A harmadik fontos különbség szoros kapcsolatban áll az előzőkkel. Freud, jólismert ösztön-tana, valamint az emberi természet alapvető romlottságát feltételező meggyőződése alapján hajlamos arra a magyarázatra, hogy az ember minden „ideális” motívuma voltaképpen valami „alantas” ösztön következménye; szemléltető példa erre az, hogy az igazságérzetet egyszerűen az elsődleges gyermeki irigység következményének tekinti. Mint fentebb említettük, szerintünk az olyan eszmény, mint az igazság, jog, szabadság — bár gyakran pusztá frázis vagy racionalizáció —, valóságos törekvés és téves minden olyan elemzés, amely ezeket a törekvéseket nem tekinti dinamikus tényezőnek. Annyi bizonyos, hogy ezek az eszmények nem metafizikai jellegűek, hanem az emberi élet adottságaiból erednek, s mint ilyenek vizsgálhatók. A metafizikus vagy idealista fogalmakhoz való visszatéréstől való félelem nem kell hogy akadályozza az ilyen elemzést. Az empirikus tudományként felfogott pszichológia feladata az, hogy tanulmányozza az eszményeken alapuló motívumokat, valamint a velük kapcsolatos morális problémákat, s hogy elmékedésünket ezekről a tárgyakról megszabadítsa a nem empirikus és metafizikus elemektől, amelyek a tárgy hagyományos vizsgálatánál rendszerint előkódósítják a vitás kérdéseket.

Végül meg kell említeni még egy különbséget. Ez pedig a nélkülözés és a bőség lélektani jelenségeinek megkülönböztetésére vonatkozik. Kezdetleges szinten az ember nélkülözésben él. Olyan elmaradhatatlan szükségletei vannak, amelyeket minden más előtt ki kell elégítenie. Csak ha az elsődleges szükségletek kielégítése után marad ideje és ereje, akkor fejlesztheti a kultúrát és vele azokat a törekvéseket, amelyek a bőség jelentkezését kísérik. A szabad (vagy spontán) tettek mindig a bőség jelei. Freud pszichológiája a nélkülözés pszichológiája. Számára az élvezet nem más, mint kielégülés, azaz valamely fájdalmas feszültség elhárítása. A bőség jelenségei, mint amilyen a szeretet vagy a gyöngédség, voltaképpen semmilyen szerepet sem játszanak rendszerében. Nemcsak hogy átsiklott az ilyen jelenségek fölött, hanem túl szűken értelmezte azt a jelenséget is, amelynek pedig egyébként annyi figyelmet szentelt — a nemiséget. Az élvezetről adott

² F. Alexander megkísérelte Freud karakterológiai észleleteit némileg a miénkhez hasonló módon magyarázni (vö. F. Alexander: *The Influence of Psychological Factors upon Gastro-Intestinal Disturbances, Psychoanalytic Quarterly, Vol. XV., 1934*). Bár nézetei előmenetelt jelentenek Freudhoz viszonyítva, mégsem sikerült levétköznie alapján véve biológiai beállítottságát, és teljesen a személyek közti kapcsolatban mutatni ki az említett „pregenitális” ösztönök alapját és lényegét.

általános definíciója értelmében a nemiségben is csak fiziológiai kényszer elemét látta, s a szexuális kielégülésben egy fájdalmas feszültség feloldódását. A nemi ösztön mint a bőség jelensége és a nemi kielégülés mint spontán élvezet — amelynek lényege nem merül ki az egyszerű megkönnyebbülés negatívumában — egyáltalán nem kapott helyet a freudi pszichológiában.

Milyen elveket követtünk az emberi kultúra alapjainak vizsgálatánál? Mielőtt válaszolnánk erre a kérdésre, hasznos lesz, ha emlékeztünk néhány fontosabb elméletre, amelyekről a mi elképzelésünk különbözik.

1. A „pszichologista” elképzelés szerint, amelyet Freud is követ, a kulturális jelenségek az ösztönökből eredő lélektani tényezőkben gyökereznek, s ezekre a társadalom csak bizonyos fokú visszafojtás értelmében hat. A freudisták ebből a magyarázathoz kiindulva a kapitalizmust úgy magyarázták, mint az anális erotizmus következményét, a korai kereszténység jelentkezésében pedig az apa személye iránti ambivalens viszony következményét látták.³

2. A „közgazdasági” magyarázat szerint, amelyet a marxi történelemszemlélet téves alkalmazásánál tapasztalunk, a szubjektív gazdasági érdekek okozói az olyan kulturális jelenségeknek is, mint amilyen a vallás és a politikai eszmék. Ebből a pseudomarxista⁴ szemzőből például a protestantizmus nem egyéb, mint a burzsoázia bizonyos gazdasági szükségleteinek kifejeződése.

3. Végül meg kell említeni az „idealista” nézőpontot is, amelyet Max Weber képvisel a „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című művében. Szerinte az új vallási eszmék idézték elő a gazdasági magatartás új típusát és a kultúra új szellemét, noha hangoztatja, hogy ezt a magatartást nem *kizárólag* a vallási tanok határozzák meg.

Ezekkel a magyarázatokkal szemben abból indultunk ki, hogy az ideológiák és a kultúra általában mélyen a társadalmi karakterben gyökereznek; hogy magát a társadalmi karaktert is az adott társadalom létezésének módja formálja, és hogy a fő jellembeli tulajdonságok a maguk részéről termelőerőkké változnak át, és alakítják a társadalmi folyamatot. A protestantizmus és a kapitalizmus szellemének példáján megkíséreltem bebizonyítani, hogy a középkori társadalom bukása veszélybe sodorta a középosztályt; hogy ez a veszélyeztettség a tehetetlenség, izoláltság érzetét és aggályait szülte; hogy ez a lélektani változás tette vonzóvá Luther és Kálvin tanait; hogy ezek a tanok megerősítették és megszilárdították a karakterológiai változásokat. És hogy az ily módon kifejlett jellemtulajdonságok termelőerővé váltak a gazdasági és politikai változásokból eredő kapitalizmus fejlődésében.

³ Részletesebb magyarázatot tartalmaz erről a módszerről E. Fromm: *Zur Endstehung des Christendogmas*, Psychoanalytischer Verlag, Bécs 1931.

⁴ Ezt az álláspontot azért nevezem pseudomarxistának, mert szerinte Marx elmélete azt jelenti, hogy a történelmet az anyagi nyereségre való törekvésben kifejezett gazdasági motívumok határozzák meg, nem pedig, mint Marx valóban mondta, az objektív adottságokban kifejezett gazdasági motívumok, amelyek különböző gazdasági álláspontokat teremthetnek, s ezek közt az anyagi javak felhalmozásának vágya csak egy a sok közül. Részletesebben kifejti ezt a problémát E. Fromm: *Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie*, *Zeitschrift für Sozialforschung*, Vol. 1, 1932., 28. old.-tól és Robert S. Lind: *Mire való a tudás?* Oxford University Press, London, 1932., II. fejezet.

A fasizmusra vonatkoztatva ugyanezt az elvet követtük: az alsó középosztály bizonyos gazdasági változásokra, mint amilyen a monopóliumok hatalmának növekedése és a háború utáni infláció, meghatározott jellembeli tulajdonságok fokozásával reagált — azaz a szadista és mazochista ösztönök kifejlesztésével; a náci ideológia épp ezeket a tulajdonságokat emelte ki és fokozta fel, míg végül az új jellemtulajdonságok dinamikus hatóerővé válhattak a német imperializmus expanziójának elősegítésében. Mindkét esetben azt látjuk, hogy egy bizonyos osztály, amikor az új gazdasági törekvések veszélyeztetik, pszichológiai és ideológiai téren reagál erre a veszélyre, s hogy e reakciójával kiváltott pszichológiai változások serkentik a gazdasági erők fejlődését, még ha ezek az erők ellenkeznek is az illető osztály gazdasági érdekeivel. Láthatjuk, hogy a gazdasági, lélektani és ideológiai erők a társadalmi folyamatban a következő módon hatnak: a külső helyzetben végbement változásokra az ember belső változásokkal reagál, ezek a pszichológiai tényezők pedig a maguk részéről elősegítik a gazdasági és társadalmi folyamat kibontakozását. A gazdasági erők hatékonyak, de nem pszichológiai motívumoknak, hanem objektív feltételeknek kell felfognunk őket; a pszichológiai erők szintén hatékonyak, de meg kell értenünk, hogy maguk is történelmileg feltételezettek; az eszmék hatékonyak, de tudnunk kell, hogy mélyen egy társadalmi csoport egész karakterstruktúrájába vannak ágyazva. Ezzel szemben, a kölcsöns függőség ellenére, a gazdasági, pszichológiai és ideológiai erők némileg függetlenek is. Ez különösen vonatkozik a gazdasági fejlődésre, amely — miután objektív tényezőktől, a természetes termelőerőktől, a technikától, a földrajzi tényezőktől stb. függ — saját törvényeit követi. Kimutattuk, hogy ugyanez vonatkozik a pszichológiai erőkre is; ezeket a külső életkörülmények formálják, de megvan a maguk belső dinamizmusa is. Azaz olyan emberi szükségletek kifejezői, amelyeket nem lehet kiirtani, csak alakítani. Az ideológiai szférában hasonló autonómiát találunk, amelynek alapját a logikai törvényekben és a történelem folyamán szerzett ismeretek hagyományában kereshetjük.

Ezt az elvet megismételhetjük, ezúttal a társadalmi karakterre vonatkoztatva: a társadalmi karakter az emberi természetnek a társadalmi struktúrához való dinamikus idomulásából ered. A társadalmi feltételek változása előidézi a társadalmi karakter változását — azaz új szükségleteket és nyugtalanságokat szül. Ezek az új szükségletek új eszmék forrásaivá válnak, és oda hatnak, hogy az emberek hajlamosak legyenek befogadásukra; a maguk részéről ezek az új eszmék az új társadalmi karakter megszilárdítására és fokozására törekkeznek, meghatározva az emberek magatartását. Más szóval, a társadalmi feltételek a karakter közvetítésével hatnak az ideológiai változásokra, viszont ez a karakter nem valami idomulás következménye, hanem dinamikusan alkalmazkodik a társadalmi adottságokhoz az emberi természettel biológiaiilag együtt járó vagy a történelmi fejlődés során szerzett elemek alapján.

Ács Károly fordítása